

О ДАТОВАЊУ И ИНТЕРПРЕТАЦИЈИ ПИСМА—ЗАКЛЕТВЕ КРАЉИЦЕ ЈЕЛЕНЕ ДУБРОВАЧКОМ АРХИЕПИСКОПУ, КНЕЗУ И ОПШТИНИ

Мирослав М. Поповић*
Библиотека Филозофског
факултета Универзитета
у Београду

Апстракт: Циљ рада је да представи могућности датовања писма—заклетве краљице Јелене Дубровчанима и различите интерпретације садржине документа, које та датовања доносе, а односе се на карактер делатности краљице Јелене у време краља Стефана Уроша I (1243–1276) и њених синова Стефана Драгутина (1276–1282) и Стефана Уроша II Милутина (1282–1321).

Кључне речи: краљица Јелена, Дубровник, Стефан Урош I, Стефан Драгутин, Стефан Урош II Милутин.

Личност краљице Јелене (Анжујске?) у историографији је дуго времена остала у сенци српских владара друге половине 13. века – њеног супруга, краља Стефана Уроша I (1243–1276), и синова, краља Стефана Драгутина (1276–1282) и Стефана Уроша II Милутина (1282–1321). Њен живот у Србији обухвата период од средине 13. века (око 1250) до 1314. године. Ову епоху карактерише полет српске средњовековне државе, њено територијално ширење, активна политика према суседним државама, унутрашња организација и изграђивање. Краљица Јелена је активно учествовала у догађањима свог времена, показала велике дипломатске и управљачке способности. После смрти свога супруга Уроша I 1276. године, управљала је Зетом, Требињем, крајевима око Плава и Горњег Ибра у периоду од следећих тридесет година. Подизала је римокатоличке манастире у Приморју и обнављала приморске градове, сарађивала са Српском Православном Црквом, изградила православ-

* miroslav.popovic@f.bg.ac.rs.

ну задужбину, манастир Градац. Посебно је занимљива њена сарадња са Римокатоличком црквом, која се огледала у преписци са папама, помагању фрањевачког реда у Приморју и њеној активnoj улози у преговорима око преласка Србије у римокатоличанство (у више наврата – 1291, 1303, 1306. и 1308. године). Циљ овог рада је да представи датовање и интерпретацију у нашој историографији једног важног документа краљице Јелене, који нам говори о односима краљице према Дубровнику, њеном супругу, краљу Урошу I, и сину, краљу Драгутину.

Ради расветљавања проблема везаних за овај документ, потребно је осврнути се на односе краља Уроша са Дубровником. Краљ је имао више сукоба са Дубровником после 1254. године. Они су избијали због локалних питања, али и намере краља да град потчини својој власти, попут Котора или Бара. Могуће је да су га придобили Ђеновљани, који су од 1256. водили рат са Млетачком републиком, заштитником Дубровника.¹ Нови рат Дубровника и Уроша I водио се 1265–1268. године. Ношен мишљу да освоји град, покушао је дипломатијом да наговори Дубровчане да збаци млетачку врховну власт, а прихвате српску. До овога није дошло, мада су Дубровчани били у сукобу са млетачким кнезом у Дубровнику 1266. године. Повод рату било је спорно погранично земљиште, а међу осталим узроцима било је то што је Дубровник примао бегунце из Урошеве државе; такође, биле су ту и несугласице Уроша и Млечана. Краљ је опљачкао неке млетачке трговце, био савезник Михаила VIII Палеолога (1261–1282), који је сарађивао са Ђеновљанима.² Урош и овај пут није директно напао град, већ се ограничио на пограничне сукобе. Године 1268. дошло је до мира. Дубровник се обавезао да српском краљу плаћа 2000 перпера годишње, што је почетак светодмитарског дохотка. Овим споразумом су Дубровчани обезбедили слободну трговину по Србији и сигурност граница.³

Сачувано је писмо–заклетва краљице Јелене архиепископу Аларду и кнезу Ивану Сторлату. У њему се она заклиње пред дубровачким посланицима, двојицом фрањеваца, Николом и Франчиском, и двојицом властелина, Михаилом Бенчулићем и Петром Богданићем, да ће бити пријатељ граду, штитити трговце, чак и без краљеве дозволе; да ће, ако краљ из лоших намера према Дубровнику буде опремао војску и плачкашке чете, најбрже што може, обавестити град о томе. Оригинал документа чува се у Дубровачком архиву, написан је на пергаменту ширине 493, дужине 48 mm, црним избледелим масти-

¹ К. Јиречек, *Историја Срба I*, Београд, 1980, 184–185.

² V. Foretić, *Povijest Dubrovnika do 1808. I*, Zagreb, 1980, 87–88.

³ F. Miklošič, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii, Vin-dobonae*, 1858, 69.

лом, уставним писмом са полууставним елементима у седам редова укључујући и потпис. Црвеним мастилом исписани су крстови на почетку, пре потписа и потпис. Сачуван је висећи воштани печат неправилног облика, пречника 40 mm, са нејасном фигуром на престолу и оштећеном легендом: „Јелена краљица благочестива...“ На полеђини је белешка: *Domine Regine*. Документ је издат у Брњацима, на дан Св. Симеона. Веома занимљива садржина и њене импликације, повезани су са необичним изгледом писма–заклетве краљице Јелене.⁴

Франц Миклошић је настанак писма сместио у време између 1273. и 1314. године, после смрти краља Уроша. Ово датовање је прихватио само Сима Ђирковић, а затим се исправио. Љубомир Стојановић је документ датовао у 1267–1268. годину, наводећи као потпору да је тада дубровачки кнез био Иван Сторлат, што су и други истраживачи преузели као сигурно.⁵ Време у којем су Иван Сторлат и архиепископ Алеард били на челу световне и духовне власти у Дубровнику узима се према датовању које је одредио Константин Јиречек.⁶

У новије време Оливера Кандић и Бранислав Тодић заступају другачије мишљење. О. Кандић сумња да је Јелена могла да има свој печат и двор у којем је примила стране изасланике (писмо је издато у Брњацима, где се налазио краљичин двор) без знања краља и обећала помоћ Дубровчанима. Према О. Кандић, Урош је централизовао власт и настојао да је сву има у својим рукама. Краљица Јелена је наведене привилегије могла да има тек пошто је добила на управу део краљевства од Драгутина, након што је овај свргао оца са престола. Сматра мало вероватним да је Урош направио уступак за своју супругу, остављајући простор да је Јелена можда преузела неке владарске привилегије док је њен супруг био у угарском заробљеништву 1268. године.⁷ Б. Тодић истиче да је Јелена била у лошим односима са Драгутином, чему иде у прилог чињеница да је добила своју „државу“ од сина, области којима је практично сама владала, као и писмо краљи-

⁴ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I*, Београд – Сремски Карловци, 1929, 28–29; *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника*, књ. I 1186–1321, приредили В. Мошин, С. Ђирковић, Д. Синдик, Београд, 2011, 237–238; К. Јиречек, *Историја Срба I*, 185; V. Foretić, *Povijest Dubrovnika I*, 88.

⁵ Најновије издање у коме је прихваћено ово датовање *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника*, књ. I 1186–1321, 237–238.

⁶ F. Miklošič, *Monumenta Serbica*, 69; *Историја Црне Горе 2/1*, Титоград, 1970. (С. Ђирковић), 52; *Историја српског народа I*, Београд, 1994 (С. Ђирковић), 356; Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I*, 28–29; К. Јиречек, *Историја Срба I*, 185, напомена 127; О. Кандић, *Градац: историја и архитектура манастира*, Београд, 2005, 55–56.

⁷ О. Кандић, *Градац: историја и архитектура манастира*, 56; М. Динић, „О угарском ропству краља Уроша I“, *Историјски часопис* 1 (1948), 30–36.

це Јелене Дубровчанима, предмет овог рада, које смешта у период после збацивања краља Уроша са престола.⁸

У случају првог датирања, писмо–заклетва краљице Јелене Дубровчанима било би од значаја као једино сведочанство о делатности краљице у време владавине њеног супруга. Говорило би о отвореном неслагању са мужевљевом политиком и Јелениној самосталној акцији без његовог знања, усмереној против њега, а у корист Дубровника.

Дубровник је град са јаким везама са римокатоличким Западом, Јужном Италијом и самим Римом, у коме је смештено једно од његових црквених седишта. За њих је Јелена била везана својим родбинским везама и девојачком вером и често се јавља као посредник у остваривању њихових интереса. Политика краља Уроша била је везана за јачање утицаја у Приморју, пре свега у римокатоличкој средини приморских градова и њиховој црквеној политици. Урош је у више наврата, као што је речено, испољио нетрпељивост према Дубровнику, на који је желео да прошири своју власт, као и према представницима Римокатоличке цркве. Све се свело на пустошење околине града, без већих последица и склапање мира. На то је, по нашем мишљењу, можда утицала краљица Јелена, која се противила оваквој мужевљевој политици. Повезана са Јужном Италијом, те на тај начин блиска и угарској владарској породици,⁹ са којом је браком био везан и њен старији син Драгутин, постоји могућност да је поново испољила своје неслагање са мужевљевом политиком и 1276. године, стајући на страну сина и угарског краља (који су победили Уроша код Гацка). Драгутин је постао краљ, а мајка добила на управу део српске земље.¹⁰

За Драгутина и његов положај у држави веома је важно било држање мајке краљице Јелене.¹¹ Он ју је примио „са великом чашћу и славом и одели јој неки део државе своје за пребивање њезино“.¹² Јелена је сину дала благослов, добивши на управу Зету или њен велики део, Требиње

⁸ Б. Тодић, „Сопоћани и Градац: узајамност фунерарних програма две цркве“, *Зограф* 31 (2006–2007), 60.

⁹ Управо у време зближавања Србије и Угарске, кћи угарског краља Стефана V Марија удала се за напуљског краља Карла II Хромог Анжујског и тако постала родоначелница владарске куће угарских Анжујаца, која је наступила после изумирања Арпадовића. Сестра Карла II Изабела удала се за Стефановог сина Ладислава, чиме су обновљене везе Угарске и Западне Европе. П. Рокаи, З. Бере, А. Касаш, *Историја Мађара*, Београд, 2002, 86–87.

¹⁰ М. Поповић, *Српска краљица Јелена између римокатолицизма и правослађа*, Београд, 2010, 36–37.

¹¹ *Исто*, 44.

¹² Данило, *Животи краљева и архиепископа српских, Стара српска књижевност у 24 књиге, књига шеста*, Београд, 1988, 56.

и крајеве око Плава и Горњег Ибра. О овим територијама Данило не говори ништа, али се за њих зна на основу малобројних савремених докумената.¹³ Овим областима Јелена је управљала више од три деценије.

Није јасно да ли је иницијатива за Драгутинов сукоб са оцем потекла од њега или је вођена са стране. Важно би било знати став властеле, а нарочито Драгутинове мајке Јелене, јер је она, као што смо видели, играла важну улогу у политичком животу Србије, као и млађег брата Милутина. Може се претпоставити, ако се узме за исправно Јеленино супротстављање Урошевој политици према Дубровнику 1267–1268, да је Јелена у сукобу Драгутина и Уроша I била на страни сина. Блиска са угарским двором по вери и родбинским везама, можда је подржавала сина Драгутина ожењеног Каталином, угарском принцезом. Он је био подложен утицају мајке, до чијег мишљења му је било веома стало, што се види из Даниловог исказа. Касније ће и сам папа 1291. ставити државу краља Драгутина и краљицу и њене земље под заштиту папске курије,¹⁴ што сведочи да је Драгутин био склон преговорима са Римом и играо улогу у њима. На такву политику утицала је Јелена, а тако је можда било у случају Драгутиновог насилног ступања на власт. Тада га је угарски краљ војском помогао, јер му је одговарало да има сестру и шурака на српском престолу и краљицу Јелену у позадини као чврст ослонац. Она је и раније показивала своје неслагање са мужевљевом политиком, која није одговарала ширењу утицаја Рима у Приморју, већ је тежила учвршћењу српске власти у градовима уз подршку Бару против Дубровника. Победом Бара, према Ст. Станојевићу, немањићка држава би „добила самосталну независну католичку организацију“.¹⁵ Могуће је да су Урош I и Српска Православна Црква заузеле чврст став против Лионске уније 1274. године и тиме се успротивили интересима Рима. Све ово указује да је Јелена можда била незадовољна ситуацијом у време Уроша I и да се залагала за другу опцију, којој је усмерила сина Драгутина, уз помоћ угарског краља Владислава. После Гацка она је добила део земље на управу, а можда и млађи Драгутинов брат Милутин. То је било у складу са угарским утицајем институције „младих краљева“, а сведочи и о захвалности краља Драгутина због мајчиног држања и жељи да се одрже добри односи са братом Милутином. Све ово остаје на нивоу претпоставке, јер се из исказа биографије Данила II не могу донети коначни закључци.¹⁶

¹³ *Истѡ*, 56–57, *Истѡрија Црне Горе* 2/1, 47 (С. Ђирковић).

¹⁴ «Sub beati Petri et nostra protectione suscipimus», A. Theiner, *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia I*, Romae, 1859, 375.

¹⁵ Ст. Станојевић, *Борба за самосталност Католичке цркве у немањићкој држави*, Београд, 1912, 156.

¹⁶ М. Поповић, *Српска краљица Јелена ...*, 44–45.

У случају другог датирања Јелениног писма Дубровнику, не би постојало ниједно сведочанство о Јелениној делатности из времена краља Уроша, тако да се никако не би могао реконструисати њен однос према политици супруга, нити према Српској и Римокатоличкој цркви тога времена. Ова претпоставка се заснива на томе да су кнез Иван Сторлат и архиепископ Алеард могли и касније бити на власти, после 1268. г., пошто још увек није сигурно утврђена хронологија представника дубровачке световне и духовне власти. Ту је и исказ Данила II о лошим односима Јелене и Драгутина до тренутка њиховог помирења, те и претпоставке да је мајка Драгутина проклела што се окренуо против оца, јер се, према Данилу II, при силаску са престола 1282. године плашио да ће га стићи мајчине речи.¹⁷

Треба узети у обзир и чињеницу да су Дубровчани били у добрим односима са Драгутином током читаве његове владавине. Драгутин је склопио уговор са Дубровчанима 1276, кад је збацио оца са власти, и обновио га после пет година, 1281. године. Издао им је недатирану привилегију према којој су могли слободно трговати по Србији, а једино им је за трговину вином и медом одредио трг у Брскову.¹⁸ Ако би се сукоб са Дубровником, током којег је настало спорно Јеленино писмо, пренео у Драгутиново време, могао би се сместити у 1276. годину, пре склапања уговора. До следећег сукоба са Дубровником дошло је 1301. године, у доба краља Стефана Уроша II Милутина. На зачетку првих преговора у овом сукобу, јавља се у Дубровнику Petrus Mauro, изасланик краљице Јелене, коме су дубровачке власти доделиле поклон 24. јула 1301. године. Касније, 5. октобра исте године, дубровачке власти су гарантовале безбедан долазак и боравак у своме граду становницима Поповог Поља, суседне српске области. Ово је могло бити резултат раније успостављених контаката и добрих односа краљице Јелене са Дубровником, јер је њена апанажа обухватала и област Поповог Поља. У преговоре је у једном тренутку био укључен и дубровачки архиепископ Бонавентура.¹⁹ Милутин је, после преговора који су од великог значаја за историју српске средњовековне дипломатије, издао Дубровчанима мировну повељу у Врхлабу 14. септембра 1302. године.²⁰ Ако бисмо узели у разматрање могућност да је писмо краљице Јелене настало у време овог сукоба Милутина са Дубровником, морамо узети у обзир да се не подударају личности које су биле на челу Дубровачке архиепископије.

¹⁷ Б. Тодић, *Својојани и Градац: узајамности фунерарних програма две цркве*, 61.

¹⁸ V. Foretić, *Povijest Dubrovnika do 1808*. I, 89.

¹⁹ N. Porčić, „Peace Negotiations Between Serbia and Dubrovnik in 1301–1301: A Case Study in Medieval Diplomacy“, *Inicijal* 1 (2013), 115–135.

²⁰ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I*, 36–37.

Као и многа друга питања, везана за живот и делатност краљице Јелене, и ово је нејасно, оставља простора за претпоставке, разматрања и евентуалну појаву нових извора, који би омогућили поузданији суд. Наша жеља је била да изнесемо све могућности и претпоставке, до којих је дошла историографија, о једном сведочанству из Јеленине делатности, који је вишеструко занимљив, јер различита решења датовања нуде различите путоказе тумачења у ком правцу се кретала политика српске краљице у једном од преломних периода српске историје 13. века.

Библиографија:

Извори:

Данило II (архиепископ српски) (1988), *Живоџи краљева и архиепископа српских*, Стара српска књижевност у 24 књиге, књига шеста, Београд.

Мошин, В., Ђирковић, С., Синдик, Д. (2011), *Зборник средњовековних ћириличких јовела и писма Србије, Босне и Дубровника*, књ. I 1186–1321, Београд.

Miklošič, F. (1858), *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii, Vindobonae*.

Стојановић, Љ. (1929), *Старе српске јовеле и писма I*, Београд – Сремски Карловци.

Theiner, A. (1859), *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia I*, Romae,.

Литература:

Динић, М. (1948), „О угарском ропству краља Уроша I“, *Историјски часопис* 1, 30–36.

Срејовић, Д. ... [и др.] (1994), *Историја српског народа I*, Српска књижевна задруга : Београд.

Ђирковић, С. ... [и др.] (1970), *Историја Црне Горе 2/1*, Редакција за историју Црне Горе : Титоград.

Јиречек, К. (1980), *Историја Срба I*, Београд.

Кандић, О. (2005), *Градац: историја и архитектура манастира*, Београд.

Поповић, М. (2010), *Српска краљица Јелена између римокаатоличанства и православља*, Београд.

Porčić, N. (2013), „Peace Negotiations Between Serbia and Dubrovnik in 1301–1301: A Case Study in Medieval Diplomacy“, *Inicijal* 1, 115–135.

Рокаи, П., Ђере, З., Касаш, А. (2002), *Историја Мађара*, Београд.
Станојевић, Ст. (1912), *Борба за самосталности Католичке цркве у
немањихкој држави*, Београд.

Тодић, Б. (2006–2007), „Сопоћани и Градац: узајамност фунерар-
них програма две цркве“, *Зограф* 31, 59–77.

Foretić, V. (1980), *Povijest Dubrovnika do 1808. I*, Zagreb.

Примљено: 1. 10. 2013.

Исправљено: 11. 11. 2013.

Одобрено: 15. 11. 2013.

ABOUT THE DATING OF QUEEN JELENA'S LETTER—OATH TO DUBROVNIK'S ARCHBISHOP, PRINCE AND COMMUNITY

Miroslav M. Popović

*The Library of Faculty of Philosophy –
University of Belgrade*

Summary: Queen Jelena is one of the most interesting personalities of Serbian Middle Age. She lived in Serbia from about 1250 to 1314, and took prominent role in Serbian foreign and internal affairs during the rule of Serbian kings Stephan Uroš I (1243–1276), Stephan Dragutin (1276–12829 and Stephan Uroš II Milutin (1282–1321). Jelena participated in the creation of Serbian politics towards West and Roman Catholic Church and ruled her own territories at Zeta, Trebinje, areas around Plav and Upper Ibar after 1276. The most interesting is her own close cooperation with both Serbian Orthodox and Roman Catholic Church. This paper considers two possible datings of her letter-oath to Dubrovnik – one in 1267–1268, and the other, after 1276. Different datings of the letter lead us to different interpretations of queen Jelena's stands towards politics of her husband, king Uroš, and son, king Dragutin.

Key words: Queen Jelena, Dubrovnik, King Stephan Uroš I, King Stephan Dragutin, King Stephan Uroš II Milutin.